

ПРОБЛЕМИ КЛАСИЧНОЇ РИТОРИКИ

Головну увагу зосереджено на трьох важливих проблемах класичної риторики, тісно пов'язаних між собою. Розглянуто, по-перше, відмінності між класичною риторикою та неориторикою, по-друге – можливі способи вивчення класичних риторичних трактатів на тлі риторичної традиції загалом. Також проаналізовано варіативність повторюваних у трактатах ілюстративних візріців, що дозволяє виразно побачити характерні для цих трактатів інтертекстуальні стратегії, які відображають своєрідність інтертекстуальності риторичної епохи загалом.

Ключові слова: класична риторика, неориторика, риторичні трактати, риторична традиція, М. Ломоносов, ілюстративний візріць.

1

У статті буде розглянуто далеко не всі – що зрозуміло – питання, які стосуються класичної риторики. Мова піде лише про деякі проблеми – може, не найважливіші, а проте вони викликають, як мені здається, безсумнівний і, можливо, першочерговий інтерес, а до того ж внутрішньо пов'язані між собою. Перш за все, це – стосунок класичної риторики до риторики некласичної, інакше кажучи – до неориторики. Класичну риторичну теорію та супровідне до неї спілкування різних рівнів, які домінували в античній / європейській літературі¹ приблизно з V ст. перед Р. Х. до XVIII ст. вже після Р. Х. (умовно кажучи, від Арістотеля до Сезара-Шене Дюмарсе, Йоганна-Крістофа Готтшеда та Михайла Ломоносова, – свідомо називаю тих авторів риторичних трактатів, котрі репрезентують різні європейські літератури Нового часу), тобто впродовж більш як двох тисячоліть. Натомість як некласичну риторичну означую ту галузь гуманітарного знання, яка протягом останніх п'ятдесяти років переживає безсумнівний розквіт

¹ Поняття «європейська література» я вживаю в тому сенсі, якого надавав йому Ернст Роберт Курціус. Див.: Курціус Е. Р. *Європейська література і латинське середньовіччя*. Львів 2007, 752 с.

і вельми активно розвивається, реалізуючись при цьому в різних дидактичних побудовах і практиках вербальної комунікації.

Відразу слід зазначити, що це питання більшість праць оминає увагою; дослідження з історії риторики зазвичай мало зважають на сучасну риторичну теорію², а загальні праці з неориторики також замало зіставляють свої побудови з досвідом багатосотлітнього минулого³. Звичайно, не можна сказати, що взаємодію неklasичної та класичної риторичних традицій геть ігнорують: їхні внутрішні зв'язки розглянуто, наприклад, у вже давній монографії Наталії Безменової чи в порівняно новій книзі Елі Колесникової⁴; короткий огляд пов'язаних із цим проблем зробили автори польського компендіуму з теорії літератури⁵. Крім того, деякі питання передбачають доволі очевидні відповіді й тому не потребують серйозного критичного вивчення. Це, між іншим, стосується і схожості між класичною та неklasичною риторикою, зумовленої цілою низкою чинників: розумінням риторики як мистецтва переконання, зверненням до однакових завдань, усвідомленням (з боку неориторики) власної історичної послідовності, перенесенням цілих розділів із класичної риторики до неklasичної (тропи, вчення про період, риторичні фігури – щоправда, з доволі істотними модифікаціями) тощо. Значною мірою зрозумілими є і деякі відмінності між ними: наприклад, продуктивний (тобто спрямований на створення текстів) характер старовинної риторики vs аналітична спрямованість риторики нової (остання пропонує правила не народження тексту, але його аналізу); нормативність ↔ ненормативність; певна одноманітність риторичної теорії і трактатів, які її презентують ↔

² Див., наприклад, чудові дослідження Сергія Аверинцева, зібрані у книзі: Аверинцев С. *Риторика и истоки европейской литературной традиции*. Москва 1996. Див. також: Вомперский В. *Риторика в России XVII–XVIII вв.* Москва 1988; Аннушкин В. *Русская риторика: исторический аспект*. Москва 2003. Це стосується і праць українських дослідників, котрі вивчали та вивчають українські риторичні та поетичні; див.: Маслюк В. *Латиномовні поетики і риторичні XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*. Київ 1983; Сивокін Г. *Давні українські поетики*. 2-ге вид. Харків 2001; Трофимук М. *Поетика епохи Мазепи*. Львів 2009.

³ Див., наприклад, знамениту «Загальну риторичну» групи μ : Dubois J., Edeline F., Klinkenberg J.-M., Minguet P., Pire F., Trignon H. *Rhétorique générale*. Paris: Larousse 1970; рос. переклад: Дюбуа Ж., Пир Ф., Тринон А. и др. *Общая риторика*. Москва 1986. Див. також: de Man P. *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. New Haven and London: Yale University Press 1979; рос. перекл.: де Ман П. *Аллегории чтения*. Екатеринбург 1999. Його ж. *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. Routledge 2013.; рос. перекл.: *Слепота и прозрение: Статьи о риторике современной критики*. Санкт-Петербург 2002.

⁴ Безменова Н. *Очерки по теории и истории риторики*. Москва 1991; Колесникова Э. *Введение в теорию риторики*. Москва 2014, с. 9–55.

⁵ Ліханський Я. З. *Риторика // Література. Теорія. Методологія / упоряд. і наук. ред. Данилюти Уліцької*. Київ 2008, с. 470–517.

різноманітність теоретичних основ і типів сучасних метариторичних (тобто спрямованих на виклад теорії) творів.

Однак багато чого потребує ще подальшого з'ясування. Один із найважливіших моментів стосується кінцевої мети і пов'язаних із нею настанов і класичної, і некласичної риторики. Саме в цій точці відмінність неориторики від її історичної попередниці виявляється особливо значущою. Річ у тім, що класична риторика не може бути адекватно зрозуміла сама собі поза власним культурно-мовленнєвим контекстом. Зроблю істотну заувагу: контекстом саме культурно-*мовленнєвим*, а не культурно-мовним. Не система мови чи особливості певної національної мови визначали магістральні завдання риторики, але специфіка мовленнєвої комунікації, її головні принципи й аксіологія, які впродовж цілої величезної за тривалістю історії класичної риторики залишалися майже незмінними. Як відомо, період класичної риторики майже повністю збігається з грандіозною епохою рефлексивно-традиціоналістської європейської культури⁶, яку сміливо можна назвати також риторичною: риторика визначала й усі культурні механізми, які працювали в ній, і основи світосприйняття людей, котрі жили в її просторі. Уже Арістотель, чия «Риторика» започаткувала європейську риторичну традицію, бачив у ній науку (в його термінології – мистецтво), що сприяє людині досягнути головної мети життя – щастя. Істотно спрощуючи надто складну ситуацію християнізації античного знання, зокрема й риторики, можна сказати, що вже в епоху пізньої античності «щастя» в риторичній замінила «істина»: залишаючись дидактичною дисципліною, риторика, паралельно з вирішенням практичних завдань, пов'язаних із красномовством, розкривала істину та переконувала в ній. А для християнської свідомості істина дорівнювала Богові, – й цілком зрозуміло, що численні європейські риторичні трактати маніфестували викладені в них учення як шлях до Нього, як спосіб набутти блаженство у Бога. Тому-бо риторика і залишалася – й у Середньовіччі, й у часи Ренесансу, і в епоху бароко – стрижнем культурного життя. Дійсно, визнання «Божественної всемогутності мірою собі дарованого поняття» (за словами М. Ломоносова⁷) і є сенсом людського життя, а це означає, що культура – з допомогою риторики – повинна переконувати в цій всемогутності. Таке переконування може відбуватися двояко: по-перше, з допомогою логіки; по-друге, з допомогою мови. А логіка та мова перебувають у класичній риторичній системі у стані нестійкої рівноваги. Справді, риторика аж ніяк

⁶ Це поняття запровадив у своїх працях із історії європейської риторики С. Аверинцев. Див.: Аверинцев С. *Риторика и истоки европейской литературной традиции*. Олександр Михайлов, розглядаючи цей етап історії європейської культури з дещо іншого ракурсу, в аспекті стосунку до слова назвав його культурною «готового» слова. Див.: Михайлов А. *Языки культуры*. Москва 1997.

⁷ Ломоносов М. *Полное собрание сочинений*, т. 4. Москва – Ленинград 1953.

не тотожна логіці. Уже в першій фразі своєї «Риторики», вказуючи на близькість риторики й філософії («Риторика – мистецтво, яке відповідає діалектиці»⁸), Арістотель водночас їх і розрізняє, що проявляється, наприклад, у його неясному та невизначеному (як, зрештою, багато чого в «Риторичі») розмежуванні силогізму й ентимеми: загалом, ентимему в арістотелівському розумінні можна трактувати не просто як неповний силогізм, а як щось, що відповідає в риторичі силогізму як інструменту логіки. Відмінності між ними слід шукати в тому, що загалом відрізняє, наскільки можна досягнути рух Арістотелевих міркувань, риторичу від логіки / діалектики: останні пов'язані лише з думкою, розумом, а перша не меншою мірою – зі стихією мови. Щоправда, безпосередньо про це не сказано, якраз мовну основу риторики в Арістотеля дещо заретушовано. Зате багато місця в його глибокому трактаті займають міркування про те, що – на відміну від діалектики – риторика обов'язково повинна апелювати до людських почуттів. У цій підкресленій увазі до природи людини, до її почуттів і бажань, які годі вичерпно систематизувати (незважаючи на раціоналізм Арістотелевих класифікацій пристрастей, характерів тощо), можна, здається, бачити інстинктивне усвідомлення певного стихійного елемента риторики, не менш важливого, ніж її логічна основа. Це стихійне підґрунтя у процесі розвитку риторичної традиції, яка поступово висунула на перше місце слово⁹, врешті-решт почали ідентифікувати з мовою.

При тому традиційна риторична свідомість, відчуваючи напруження між логікою та мовою, ніколи не виводила логічної основи за межі риторичної. Простір останньої – це поле боротьби двох сил: логіки та мови (до речі, складно сказати, яка з них вагоміша і важливіша). З погляду класичної риторичної істини – поза мовою: вона не замкнена в ній, але, як трансцендентна щодо людини, являє себе їй, зокрема через мову, – саме *являє* і саме зокрема. Є й інші способи самовираження риторичної, серед яких форма чітких логічних конструкцій. Ті, хоч і виражає їх мова, все-таки демонструють певну перемогу розуму над нею. Користаючись мовою для своєї мети, розум повністю очищає її від специфічно мовного; силогізм – це тріумф «чистого» розуму. Завдання риторичної якраз і полягає в поєднанні цих двох форм явлення істини, тому вона не скасовує логічної основи породження тексту, не руйнує граматичних правил, нерозривно пов'язаних із логікою; «тупою є Ораторія, недорікуватою – Поезія <...> без Граматики»¹⁰, – писав, зокрема, М. Ломоносов саме щодо цього.

⁸ Арістотель. Риторика // *Античные риторичні*. Москва 1978, с. 15.

⁹ Див. про це, наприклад: Тодоров Ц. *Теорія символів*. Москва 1999, с. 55–79.

¹⁰ Ломоносов М. *Российская грамматика* // його ж. *Сочинения*, т. 4. Санкт-Петербург 1898, с. 11.

У неklasичній риториці ситуація геть інша: в ній істину замкнено в мові, й поза мовним простором істини не існує. Відтак логічну основу виведено за межі риторики: якщо істина не трансцендентна, то доводить її логічними побудовами неможливо; до речі, саме на такому постулаті й вибудовано теорію риторики аргументації Хаїма Перельмана¹¹. Зрештою, для нього логіка зберігає її безумовну важливість, а от у літературознавчій неориториці для логіки місця майже не залишено. Не вираження у слові трансцендентної істини, а семантичні перетворення всередині тексту для максимального посилення його багатозначності – ось чого вона прагне. А це потребує майже цілковитого усунення логіки, навіть усередині тексту, – тобто істотної трансформації граматичних категорій. Чи не найвиразніше цю інтенцію висловили представники риторики деконструктивізму, наприклад, Поль де Ман: «Граматична модель питання стає риториною не тоді, коли має, з одного боку, буквальне значення, а з іншого – фігуральне, але коли неможливо вирішити граматичними чи іншими лінгвістичними засобами, яке з двох значень (а вони можуть бути взагалі несумісні) важливіше за інше. Риторика радикально призупиняє дію логіки й відкриває запаморочливі можливості референційної омани»¹². Можливо, менш відверто і не в такій категоричній формі, та схожі уявлення притаманні неориториці загалом, зокрема в її найповніше реалізованому – структуралістському – варіанті. Уявлення про поетичну мову як про відхилення від норми¹³, яке лежить в основі виробленої у структуралізмі теорії поетичної мови, передбачає, серед іншого, дуже глибокі модифікації логічного складника мови; у понятті метаболі, яка, за концепцією групи μ , лежить в основі будь-якої мовної творчості¹⁴, ця тенденція цілком очевидна.

Треба визнати, що в наведених вище міркуваннях є певне перебільшення, і в неориторичних побудовах можна знайти чимало застережень на користь логіки, – наприклад, поняття «основи дискурсу», що його запровадила та ж таки група μ ¹⁵. Проте істотно ці застереження нічого не змінюють: взаємодія в тексті двох основ – логічної та мовної – в неориториці зовсім інша, ніж у класичній риториці. І зумовлено це принциповою відмінністю кінцевих завдань: в одному випадку – служіння істині (класична риторика), в іншому – посилення індивідуально-творчого складника тексту (некласична риторика).

¹¹ Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. London 1971.

¹² де Ман П. *Аллегории чтения*, с. 18.

¹³ Див., наприклад: Cohen J. *Structure du langage poétique*. Paris 1966.

¹⁴ Дюбуа Ж., Пир Ф., Тринон А. і др. *Общая риторика*, с. 27–91.

¹⁵ Там само, с. 62–91.

2

Відмінності між класичною та некласичною риторикою відразу ж ставлять наступну проблему: як саме досліджувати класичну риторичну в наш час, коли риторичні уявлення базовано вже не на класичних, а на некласичних риторичних принципах? Тут, без сумніву, є альтернатива: класичну риторичну можна розглядати у філологічному аспекті (що й робили і роблять далі) у двох основних ракурсах: як риторичну теорію та як конкретні риторичні трактати.

У першому випадку йдеться про комплекс відповідних ідей якогось конкретного автора, про його риторичну теорію, про вплив цих ідей на наступні лінгвістичні та, меншою мірою, поетологічні побудови¹⁶. Такий підхід, як і будь-який інший – у разі виразного усвідомлення власних мети і меж, – не лише має право на існування, але й нерідко виявляється вельми плідним. Зокрема, він дозволяє увиразнити віддалені витоки тих чи тих філологічних побудов, виявляючи в такий спосіб актуальність давніх риторичних чи стилістичних уявлень. Тут можна посперечатися – якщо орієнтуватися на класичні праці – на деякі статті Ролана Барта¹⁷ чи на книгу Цветана Тодорова «Теорії символів»¹⁸.

Однак такий ракурс вивчення класичної риторичної приховує і певну небезпеку. По-перше, нерідко відбувається модернізація давніх поглядів на мовну діяльність: їх занадто зближують із концепціями сучасної науки¹⁹. По-друге (і це здається ще важливішим), зазвичай мало зважають на той культурний контекст, у якому з'явилися конкретні риторичні праці, – маю на увазі класичну риторичну традицію в її найбільш значущій теоретичній іпостасі – в риторичних трактатах. Відтак часто залишають поза увагою дуже важливе питання про ступінь самобутності ідей того чи того автора – питання, яке можна вирішити лише з огляду на попередні щодо цього автора теоретичні твори. Виразною та вагомою за своїми висновками презентацією класичної риторичної думки буде приклад трактатів М. Ломоносова. Навіть поверхове знайомство з його попередниками демонструє неоригінальність не лише багатьох положень «Короткого керівництва до риторичної» (1744) та «Короткого керівництва до красномовства...» (1748), але і їх загального па-

¹⁶ Див. як приклад: Виноградов В. *Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова)*. Москва 1958, с. 7–133.

¹⁷ Barthes R. *L'ancienne rhétorique // Communication*. 1970, т. 16, № 1, с. 172–223; Барт Р. *Лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике*, вип. VIII: *Лингвистика текста*. Москва 1978, с. 442–449.

¹⁸ Тодоров Ц. *Теории символа*. Москва 1999.

¹⁹ Гиндин С. *Риторика и проблемы структуры текста // Дюбуа Ж, Пир Ф., Тринон А. и др. Общая риторика*, с. 355–366.

тосу. Не буде занадто сміливим сказати, що, ігноруючи зв'язок риторичних праць М. Ломоносова з європейськими та східнослов'янськими трактатами такого самого спрямування і такого самого типу, важко скласти про ці праці бодай приблизно адекватне уявлення. І, нагадаю, це стосується не лише ломоносовських творів, але й риторичних трактатів класичної епохи загалом.

Саме на те, щоб уникнути таких нез'ясованостей та прорахунків, і спрямовано другий із найважливіших підходів до дослідження класичної риторики. Його можна визначити не як розгляд висловлених у давніх риторичних працях ідей, але як аналіз самих цих риторичних трактатів. Найбільш актуальною проблемою при такому аспекті дослідження виявилася проблема джерел. Загалом значущість таких досліджень не викликає сумнівів; для вивчення творчої історії класичних риторичних трактатів, для їх коментування такі дослідження необхідні. Водночас безсумнівно важливі у текстологічному аспекті, а також для розкриття багатьох культурних механізмів епохи рефлексивного традиціоналізму, безпосередні джерела будь-якого риторичного трактату далеко не завжди дозволяють зрозуміти й місце цього твору в риторичній літературі, й численні найважливіші особливості його самого (як одиничного культурного факту) і класичної риторики загалом. Що більше, ці джерела можуть почасти і перешкоджати адекватному розумінню тексту і змістових стратегій його автора. Такі неоднозначні результати встановлення безпосередніх джерел певного класичного риторичного трактату пояснює «сама природа цього жанру, яка передбачає успадкування традиції: подібні формулювання правил, однакові ілюстрації можуть повторюватись у десятках різних посібників із риторики»²⁰. Справді, загальновідомо, що зв'язки того чи того риторичного трактату з тими, які йому передували, вирізняються особливою інтенсивністю; його текст пронизують запозичення різного ґатунку. Зрештою, тут риторичну спіткала спільна доля гуманітарного знання класичної епохи, принаймні епохи гуманізму / постгуманізму: теоретичні твори зазвичай були своєрідними компендіумами; найближчою паралеллю до риторичних трактатів тут можуть слугувати богословські твори, наприклад, таке значуще для XVIII століття джерело, як «Про істинне християнство» Йоганна Арндта²¹. Так само, як і раніше – в Середні віки, – в часи бароко / раннього класицизму «окремий текст [ідеться про текст умоглядного, абстрактного твору. – П. Б.] викликає інтерес не сам собою

²⁰ Сазонова Л. Примечания // Ломоносов М. *Полное собрание сочинений*, т. 7. Санкт-Петербург 2011, с. 673.

²¹ Про роботу Й. Арндта з джерелами див.: Weber E. *Johann Arndts Vier Bücher vom wahren Christentum als Beitrag zur protestantischen Irenik des 17. Jahrhunderts*. Hildesheim 1978; Schneider H. *Der fremde Arndt: Studien zu Leben, Werk und Wirkung Johann Arndts (1555–1621)*. Göttingen 2006.

як унікальний твір із відбитком авторської індивідуальності, а навпаки, як видове явище, яке репрезентує сутності ще загальнішого, родового, порядку»²². Принаймні щодо риторичних трактатів, навіть доволі пізніх, це, без сумніву, так, – що, втім, аж ніяк не позбавляло їх певної взаємної відчуженості і навіть своєрідної оригінальності.

Звідси не тільки головна складність з'ясування точного джерела / джерел (у більшості випадків цю проблему все-таки можна вирішити) – важливіше інше: відбувається змішування принципово різних літературознавчих понять, а саме конкретного джерела та літературної традиції. Літературну традицію якщо й не підміняють джерелом, то принаймні ставлять під сумнів перспективність і наукову продуктивність її вивчення. А це – в аспекті не коментування, але історії літератури – приховує чималу небезпеку. Адже для риторичного трактату епохи рефлексивного традиціоналізму релевантним є насамперед саме «успадкування традиції» – тобто звернення до невизначеної множини текстів, які репрезентують традицію класичної риторики, – а не діалог із якимось певним метариторичним текстом.

Спрямованість класичного риторичного трактату не на певного попередника / попередників, а на риторичну традицію загалом у вельми різних її модифікаціях ставить перед наукою проблему вивчення саме цієї традиції; пошуки джерел тут можуть допомогти лишень опосередковано. Для правильного формулювання окресленого тут дослідницького завдання та для подальших підходів до його розв'язання потрібні конкретні дослідження саме риторичної традиції. Один із можливих напрямків такого дослідження почати реалізували автори колективної монографії «Риторика М. В. Ломоносова. Тропи та фігури»²³. Поставивши перед собою завдання всебічно описати ломоносовське вчення про тропи та риторичні фігури на тлі цілої класичної риторичної традиції, автори книги²⁴ обрали за головний аналітичний інструмент лексикографічний підхід. Перша й основна частина монографії – це словник «Риторика М. В. Ломоносова. Тропи та фігури», який, з одного боку, містить лексикографічний опис риторичної термінології як особливої терміносистеми ломоносовського ідіолекту, а з іншого – звернений до історії європейської та російської риторики: друга частина словникового опису терміна «діахронічний риторичний контекст» демонструє контексти

²² Бондарко Н. *Немецкая духовная проза XIII–XV веков: Язык. Традиция. Текст*. Санкт-Петербург 2014, с. 8.

²³ *Риторика М. В. Ломоносова*. Санкт-Петербург 2017.

²⁴ Автори монографії – Петро Бухаркін, Сергій Волков, Арсеній Ветушко-Калевич, Наталія Карева, Костянтин Лемешев, Євгеній Матвеев, Ксенія Номоконова, Олександра Семихіна, Анна Смирнова, Ксенія Твер'янович, Андрій Філіппов, Міляуша Шарихіна. Наукове керівництво здійснювали П. Бухаркін, С. Волков і Є. Матвеев із участю К. Твер'янович.

вжитку риторичних термінів у джерелах, які репрезентують європейську та російську риторичну традицію. Саме ця частина і викликає незаперечний інтерес як один із можливих способів опису цієї традиції.

Перш за все треба зазначити, що вміщені тут матеріали репрезентують радше історію риторичних ідей, аніж історію слів (риторичних термінів); до розділу ввійшли різні назви одного й того самого риторичного явища, і це дозволяє простежити варіативність термінологічної номінації класичних риторичних трактатів, вельми помітну, наприклад, у галузі найменування фігур мови. Для цього до розділу було внесено «ті випадки, коли в риторичних трактатах одним терміном позначають різні поняття (наприклад, *синекдоха* в Ломоносова і *synecdoche* у Поменя, *уступление* у Ломоносова й *уступление* у Стефана Яворського) і коли різні терміни означають ті самі поняття, проте різняться відтінками змісту»²⁵. Відтак виникає уявлення про характер, особливості розвитку та функціонування класичної риторики впродовж, фактично, цілої її історії: в монографії наведено матеріал, що презентує риторичні трактати античності (Арістотель, Деметрій, «Риторика до Геренія», Цицерон, Квінтіліан), Європи ранньомодерного часу, причому розглянуто твори, писані й латиною (Ніколя Косен, Франсуа-Антуан Помей), і новоєвропейськими мовами (Ніколя Буало, Йоганн-Крістоф Готтшед). Східнослов'янську риторичну демонструють «Риторика» 1620 року (т. зв. «Риторика Макарія»), «Риторика» Софронія Ліхуда в перекладі Козьми Афоноіверського, Михайло Усачов, Стефан Яворський (у перекладі Федора Полікарпова, – як відомо, латинський текст не зберігся), Порфирій Крайський. Окрім того, для з'ясування розвитку класичної риторики в її пізній період залучено твори Амвросія (Серебренникова), Івана Рижського та Миколи Кошанського. Сукупність аналітично систематизованих фрагментів цих творів дозволяє вельми виразно усвідомити принципи класичної риторики, перш за все – взаємини окремих трактатів, тобто ті інтертекстуальні стратегії, які були притаманні риторичній традиції. Останні натомість є репрезентативними для інтертекстуальності рефлексивно-традиціоналістської епохи загалом. Специфіка цієї інтертекстуальності полягала, як свідчить аналіз риторичних трактатів, насамперед у принципі авторитетності цитованого тексту чи названого автора. Особливе значення для з'ясування цього питання мають либонь літературні ілюстрації риторичних трактатів, покликані пояснити ті чи ті теоретичні положення. На них я і зупинюся на завершенні цих роздумів про проблеми класичної риторики.

²⁵ Лексикографическое описание риторической терминологии М. В. Ломоносова // *Риторика М. В. Ломоносова*, с. 23. У характеристиці колективної монографії я спираюся на цей розділ, авторами якого є П. Бухаркін, С. Волков і Є. Матвеев.

3

Риторичний трактат класичної епохи обов'язково передбачав презентацію різноманітних прикладів: абстрактні міркування – для того, щоби реципієнти їх спочатку засвоїли, а потому використали для написання нових творів, – потребували своєрідного тлумачення, яким і були літературні фрагменти. Класична риторика навчала будувати правильні тексти двояко: з допомогою правил, експлікація яких становила, сказати б, «теоретичну» частину риторичного трактату, і з допомогою зразків, запозичених (у вигляді фрагментів різного обсягу) в найбільш авторитетних авторів. У низці випадків такі ілюстрації просто мандрували з одного риторичного підручника в інший. Наприклад, у «Дванадцяти книгах риторичних настанов» (I ст.) Марка Фабія Квінтіліана як пояснення до фігури *сентенція* (*sententia*) наведено такий вислів Доміція Афра (старшого Квінтіліанового сучасника): «*Quale est Afri Domiti: "princeps qui vult omnia scire necesse habet multa ignoscere"*» («як у Доміція Афра: "Голова, котрий хоче знати все, повинен багато прощати"»)²⁶. В абсолютно незмінному вигляді цей вислів повторено у творі Н. Косена «Про духовне та світське красномовство» (1619): «*Vt illud Afri Domitij: Princeps qui vult omnia scire, necesse habet multa ignoscere*» («наприклад, у Доміція Афра: "Голова, котрий хоче знати все, повинен багато прощати"»)²⁷. Щоправда, часом у наступних риторичних трактатах запозичені ілюстрації достосовували до різних понять: Ф.-А. Помей у «Кандидаті риторики» (1659) пояснив троп *antonomasia* (*pronominatio*) так: «Наприклад, "руйнівник Картагену" замість Сціпіона, який зруйнував Картаген»²⁸. Цей самий приклад М. Ломоносов («Коротке керівництво до красномовства...», 1748) переніс уже на *парафразис*: «Парафразис є представленням багатьма висловами того, що одним чи кількома зображено бути може, наприклад: хоробрий руйнівник Картагену, тобто Сціпіон»²⁹. Або ж М. Ломоносов ілюстрував 66-м віршем 2-ї еклоги Вергілія («Воли несуть додому почеплені плуги») *емфазис*³⁰, а Амвросій (Серебренников) застосував його вже до *метонімії*, дещо змінивши порядок слів («Несуть воли додому почеплені плуги») та пославшись уже на «Енеїду» (4-та книга)³¹ («Коротке керівництво до ораторії російської...», 1778).

²⁶ Риторика М. В. Ломоносова, с. 232.

²⁷ Там само, с. 233.

²⁸ Там само, с. 85.

²⁹ Там само, с. 113.

³⁰ Ломоносов М. Краткое руководство к красноречию // його ж. Полное собрание сочинений, т. 7, с. 254.

³¹ Амвросий (Серебренников). Краткое руководство к оратории российской: Сочиненное в Лаврской семинарии, в пользу юношества, красноречию обучающегося. Москва 1778, с. 118.

Але чи не найчастіше ми бачимо модифікацію самих прикладів – особливо тоді, коли вони доволі розлогі. До речі, такі модифікації (нехай і незначні) помітні й у наведеному вище матеріалі. Часом річ тут в елементарних мовних правках для пристосування до змінених мовних норм: фігуру *повторение* М. Ломоносов пояснював на прикладі власних віршів (початкова редакція 10-ї строфи «Оды на взятие Хотина»):

*Он так взирал к врагам лицом,
Он так бросал за Бельт свой гром,
Он сильну так возносил десницу*³².

Ці самі рядки навели І. Рижський («Досвід риторики...», 1796) і М. Кошанський («Загальна риторика», 1826) як приклад фігури *единоначатие* (у М. Кошанського в дужках подано і грецький еквівалент російського терміна – *anaphora*), причому замість «Он сильну так возносил десницу» в обох авторів читаємо: «Он сильно так возносил десницу»³³, – тобто коротку форму прикметника замінено прислівником.

В інших випадках метаморфози ілюстративного матеріалу виявляються істотнішими. Для ілюстрації тієї самої фігури *повторение* М. Ломоносов навів фрагмент із «Другої промови проти Марка Антонія» Ціцерона: «Жалеете о убиенных трех воинствах народа римского? Убил Антоний. Не стало у нас преименитых граждан? И оных похитил Антоний. Утеснена власть сего сената? Утеснил Антоний (Цицерон)»³⁴. У «Загальній риторичі» М. Кошанського (як приклад до фігури *единоокончание*) цей фрагмент виглядає вже так: «Граждане! Вы жалеете о трех истребленных воинствах? – истребил их Антоний. Мы лишились знаменитейших граждан? – похитил их Антоний. Ограничена власть сего самого Сената? – стеснил ее Антоний (Циц.)»³⁵.

Відмінності очевидні, й вони вже стосуються самої фактури тексту, відображаючи не лише зміни мовного смаку, але і стилістичні переваги авторів трактатів. При тому деякі особливості другого фрагмента дозволяють сказати, що його створювали, найімовірніше, спираючись на ломоносовський пасаж, а не як самостійний переклад³⁶, – тобто М. Кошанський взурався саме на М. Ломоносова, при тому істотно модифікувавши варіант свого зразка.

³² Ломоносов М. Краткое руководство к красноречию, с. 258.

³³ Рижский И. Опыт риторики: сочиненный и преподаваемый в Санкт-Петербургском Горном училище. Санкт-Петербург 1796, с. 46; Кошанский Н. Общая риторика (1830) // його ж. Риторика. Москва 2013, с. 119.

³⁴ Ломоносов М. Краткое руководство к красноречию, с. 258.

³⁵ Кошанский Н. Общая риторика, с. 119.

³⁶ Номоконова К. Русские риторические трактаты середины XVIII – первой трети XIX века: иллюстративный материал раздела «О украшении» // *Petra angularis*. Санкт-Петербург 2015, с. 144–145.

Трансформації прикладів зберігають своє значення й у тих перекладацьких випадках, коли один і той самий приклад подано різними мовами. Виразним прикладом тут може слугувати фрагмент однієї з Ціцеронових промов («Промова на захист Тіта Аннія Мілона»). Його навів Ф.-А. Помей для ілюстрації фігури *apostrophe (aversio)*: «*Vos Albani tumuli, atque luci, vos inquam, imploro et obtestor; vosque obrutae arae, quas ille substructionum insanis molibus oppressit; tunc vestrae religiones viguerunt, vestra vis valuit: Tuque, ex tuo edito monte, Latialis Iupiter, aliquando ad eum puniendum oculos aperuisti*»³⁷ («Вас, альбанские курганы и рощи, вас я с мольбой зову в свидетели, и вас, разрушенные алтари, которые он уничтожил безумными громадами подземных сооружений: тогда ваши обряды расцвели, ваша сила возобладала. И ты, Юпитер, покровитель Лация, на своем возвышенном холме когда-то открыл глаза, чтобы его наказать»)³⁸. На цей самий фрагмент – як приклад фігури *апострофа (отвращение)* – натрапляємо в Софронія Ліхуда в його «Риторичі» (у церковнослов'янському перекладі Козьми Афоноверського, 1698): «Вас, о горы алванския и леса, вам глаголю, вас возываю и заклинаю, и вы же олтари, иже не зрите, я же той Тулий в великом времени созиданий разруши. Тогда благочестия ваша цветяху, сила ваша крепка бяше. И ты, о Зевнесе с высокия горы лацийския, некогда ко еже его наказати, очеса отверзи»³⁹. А потому – через півсторіччя – він з'явився вже російською мовою в «Короткому керівництві до красномовства...» М. Ломоносова (як приклад фігури *обращение*): «Вас уже, албанские бугры и рощи, вас призываю и засвидетельствую, и вас, раскопаные алтари албанские, равные сообщники священнодействий римских, которые он, устремлен безумием, вырубив и повалив священнейшие рощи, одавил огромными строениями. И ты, Юпитер, которого озера, леса и пределы часто осквернял он всяким беззаконием, с высокой твоей горы Лациарской наконец отверз свои очи к его казни»⁴⁰.

Без сумніву, багато відмінностей між наведеними фрагментами пов'язано з їхньою різномовністю: латинською, церковнослов'янською та російською, – і ситуацію ускладнює ще й те, що оригінал «Риторичі» Софронія Ліхуда було написано грецькою мовою як переробка грецької-таки «Риторичі» Франкіскоса Скуфоса, опублікованої 1681 року⁴¹. Проте річ не лишень у мовних відмінностях: фрагменти різняться між собою і присутніше. Між іншим, не можна геть упевнено стверджувати, що автори орієнтувалися саме і ви-

³⁷ Риторика М. В. Ломоносова, с. 267.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, с. 268.

⁴⁰ Там само, с. 262.

⁴¹ Поньрко Н. Козьма // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вип. 3 (XVII в.), ч. 2: И–О. Санкт-Петербург 1993, с. 172.

няtkово один на одного. Хоча давно встановлено, що «Кандидат риторики» Ф.-А. Помея є незаперечним джерелом риторичної теорії М. Ломоносова⁴², проте навіть у випадку з ломоносовським варіантом розглянутої цитати з Ціцерона можна припустити, що М. Ломоносов не обмежувався лише цим джерелом. На це вказують і обсяг фрагмента (у М. Ломоносова він ширший), і окремі подробиці та деталі. Найімовірніше, і Софроній Ліхуд запозичив цей приклад не з Помеєвої праці. Для всіх трьох було важливо, що перед ними взірцевий (тобто класичний) текст; перш за все (щоби не сказати – винятково) своєю взірцевістю він і привернув увагу таких різних літераторів, котрих об'єднувала їхня приналежність до риторичної епохи.

Взірцевість і пов'язану з цим авторитетність – інакше кажучи, незаперечну приналежність до класичної традиції⁴³ – зумовлювала головню поетична (тобто художня) досконалість ілюстрацій риторичних трактатів, що їх сприймали як ідеальні за словесною формою. Ці ілюстрації були оптимальним способом словесного втілення власного змісту, тому вони і ставали знаком класичної традиції та саме як такі потрапляли до риторичних трактатів. Тим часом автори окремих трактатів ніби варіативно змінювали початковий текст, пропонували власні варіанти наближення до цього початкового тексту й відтак змагалися між собою. Це слово – «змагання» – здається особливо влучним: творці риторичних трактатів звертаються до однакових прикладів аж ніяк не через лінощі та не через бідність знань і уяви, а прагнучи продемонструвати власне літературне вміння, власну спроможність і готовність відповідати класичним взірцям, які демонстрував ілюстративний матеріал риторичних трактатів. При тому вони, без сумніву, брали початковий матеріал із попередніх риторичних трактатів, однак самі вважали це не запозиченням чужих текстів, а використанням спільного надбання культури: завдяки класичному характеру пояснювальні приклади, які переходили з трактату в трактат, сприймали як частини культурної пам'яті загалом; вони вилуцилися з конкретного твору і зажили у просторі загальної словесної культури. Відтак цитати брали не з якогось певного тексту, а з такого собі словесного резервуара. Натомість конкретний твір сприймали – коли звернутися до вже цитованого вислову М. Бондарка – вже «як видове явище, яке репрезентує сутності ще загальнішого, родового, порядку», тобто як літературну традицію. Причетність до цієї традиції, своє право на місце

⁴² Див. примітки Михайла Сухомлинова до риторичних праць М. Ломоносова: Ломоносов М. *Сочинения*, т. 3. Санкт-Петербург 1895, с. 26–32.

⁴³ Про класичну традицію стосовно російської літератури див.: Bukharkin P. The classical tradition and evolution of Russian literature // «Блаженное наследство»: *Классическая традиция и русская литература* = «Blessed Heritage»: *The Classical Tradition and Russian Literature* / ред. P. Bukharkin, U. Jekutsch, E. Matveev; у співпр. з В. Holtz. Wiesbaden 2018, с. 7–17.

в ній автори і доводили (поряд із цілком іншими стратегіями), по-своєму обробляючи класичні цитати, модифікуючи їх. Цим вони демонстрували, по-перше, власну рівність із класичними авторами, а по-друге – зовсім із іншого боку, – життєвість цієї традиції, її здатність, залишаючись собою, дещо змінюватись і якщо й не розвиватися, то принаймні бути в історії.

Сказане стосується не лише риторичних трактатів – схожі стратегії проявляються також у творах інших жанрів і спрямованості, що дозволяє припустити тотальний характер цих стратегій у словесній культурі рефлексивного традиціоналізму⁴⁴. А це розкриває в інтертекстуальності тієї епохи явище, доволі далеке від інтертекстуальності сучасної, проте вельми суголосне топіці, як її трактував Е. Р. Курціус⁴⁵. І висловити таке філологічне судження допомагає (поряд із іншими підставами) якраз дослідження класичної риторики.

(переклала з російської мови Лідія Бухаркіна)

Pyotr Buhkarkin

SOME ISSUES OF CLASSICAL RHETORIC

The main attention in the article is paid to the three important issues of classical rhetoric, which are closely connected with each other. Firstly, the article considers the differences between classical rhetoric and neo-rhetoric. Secondly, the article shows the possible ways of studying classical rhetorical treatises against the background of the rhetorical tradition on the whole. Thirdly, the variation of illustrative examples reiterating in the treatises is analyzed, which allows to better see the specific intertextual strategies of these treatises that reflect the peculiarity of rhetorical epoch of intertextuality on the whole.

Keywords: classical rhetoric, neo-rhetoric, rhetorical treatises, rhetorical tradition, M. Lomonosov, illustrative example.

⁴⁴ Деякі міркування щодо цього було висловлено у: Bukharkin P. Borrowing or Competing: Revisiting the Problem of the Intertext in Rhetorical Literature // *Dialogizität – Intertextualität – Ambiguität* / Ehrensymposion für Reinhard Lauer zum 80. Geburtstag. Hrsg. A. Meyer-Fraatz unter Mitarbeit von O. Sazontchik und Th. Schmidt. Wiesbaden 2017, с. 27–39.

⁴⁵ Історико-філологічна література про топіку, починаючи зі знаменитої книги Е. Р. Курціуса, величезна. Див., зокрема, змістовну оглядову статтю: Абрамовська Я. Топос і деякі спільні місця літературознавчих досліджень // *Теорія літератури в Польщі: Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст.* Київ 2008, с. 351–370.